

УДК 341.64

Т. О. Анцупова

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ МІЖНАРОДНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА

Більшість представників сучасної української міжнародно-правової науки погоджуються, що проблема походження й розвитку (періодизації) міжнародного публічного права є однією з найбільш дискусійних. Крім того, це питання ніколи не втратить своєї актуальності тому, що розвиток та вдосконалення міжнародно-правової системи є процесом нескінченим і, із бігом часу, етапи періодизації будуть змінюватись залежно від об'єктивних історичних умов. Тому неможливо раз і назавжди визначитись із питанням періодизації історії міжнародного публічного права. Різноманітність підходів, в першу чергу, існує завдяки існуванню багатьох критеріїв щодо періодизації історії міжнародного публічного права.

Найбільш вдалою спробою періодизації історії міжнародного публічного права, що зроблена сучасними українськими вченими, на нашу думку, є така:

1. *Епоха локального (регіонального) міжнародного права*, яка включає період розвитку міжнародного права стародавнього світу (Дворіччя і Єгипет, Китай, Індія) та Європейське міжнародне право до 1648 р.

2. *Епоха універсального міжнародного права*, яка включає період вестфальської конфігурації сучасного міжнародного права (1648–1815); період універсального міжнародного права за Головним актом Віденського конгресу 1815 р. (1815–1919); універсальне міжнародне право періоду Ліги Націй (1919–1946); універсальне міжнародне право Організації Об'єднаних Націй (з 1945 р. дотепер) [1, с. 19–20].

У свою чергу, періодизація міжнародного публічного процесуального права є ще більш складним завданням тому, що майже до початку ХХ століття система норм міжнародного процесуального права не розглядалась як окрема галузь права. Це питання й досі є спірним. Але, ви-

ділення сукупності міжнародно-правових процесуальних норм в окрему галузь стає все більш реальним напрямом розвитку міжнародно-правової науки.

Дуже довгий час процесуальні норми досліджувалися переважно в рамках галузевих юридичних наук. Проте сьогодні можна констатувати, що уявлення про процесуальне право, юридичний процес як об'єкт загальноправової теорії міцно тримає свої позиції у вітчизняній науковій свідомості.

Як предмет загальної теорії права питання про процесуальне право привернуло увагу учених наприкінці 1960 — початку 1970-х років. У цей період отримала розвиток в загальній теорії права концепція так званого «широкого» розуміння процесуального права. У її витоків стояли П. Е. Недбайло і В. М. Горшенев.

Питання теоретичного аналізу понять «процес» і «процедура» були предметом дослідження деяких видатних вчених радянського і пострадянського періоду. Особливої уваги заслуговують роботи В. М. Горшенева, Ю. І. Мельникова, М. П. Орзіха, Ю. В. Крилова, А. С. Піголкіна.

В рамках міжнародного публічного права ця проблема особливо актуальна і малодосліджена.

Боротьба за існування так званого нетрадиційного процесу ведеться вітчизняними ученими впродовж декількох десятиліть. Вітчизняні дослідники адміністративного й конституційного процесу відстояли в юридичній науці право на самостійність цих галузей права.

Незважаючи на те, що більшість підручників з міжнародного публічного права відокремлюють групу процесуальних норм, існування галузі міжнародного процесуального права та її структура все ще залишаються спірними питаннями юридичної науки. Г. В. Ігнатенко та О. І. Тиунов зазначають, що в рамках класифікації норм міжнародного публічного права «застосовується розподіл норм на матеріальні, тобто такі, що встановлюють права і обов'язки учасників правовідносин, і процесуальні, такі, що регламентують організаційно-процедурні аспекти реалізації матеріальних норм (наприклад, порядок діяльності міжнародних органів, судових установ, погоджувальних комісій і тому подібне)» [2, с. 97].

Процесуальні правові норми відіграють вельми важливу роль у забезпеченні оптимальних умов правового регулювання, несуть основне навантаження нормативного способу зміцнення законності, забезпечення прав, свобод і законних інтересів громадян. Очевидно, що сьогодні неможливе тільки за змістом матеріальних галузей права судити про демократичність правової системи.

Перші ознаки міжнародно-процесуальних норм з'явилися із створенням третейських судів.

Третейський суд є одним з найбільш стародавніх способів вирішення суперечок і конфліктних ситуацій, що коли-небудь виникали між державами. Така форма врегулювання розбіжностей існувала ще в державах Стародавнього Сходу, в Стародавній Греції і Стародавньому Римі.

Спроби до вирішення міжнародних суперечок за допомогою рішень, постановлених третіми особами, фізичними або юридичними, зустрічаються ще в старовині. У 486 р. до Р. Х., за свідченням Юстина, Артабан був вибраний третейським суддею в спорі про престолонаслідування між синами Дарія Гистаспа, Ксерксом і Аріамном; індійські князі — в спорі між Кирилом і царем Ассирією. В середні віка третейськими міжнародними суддями були римські папи, імператори, королі, парламенти, юридичні факультети і приватні особи. Примітне рішення папи Боніфация VIII в спорі між англійським королем Едуардом I і французьким — Філіппом Красивим. Випадок цей вважається поворотним пунктом від рішень пап як усесвітніх суддів, до простого третейського розгляду. Боніфаций VIII запросив в 1296 р. обох королів до свого судилища, але отримав від Філіппа Красивого рішучу відмову. Його примусові заходи не досягли мети, і лише, коли папа відмінив їх, король погодився вибрати його третейським суддею, але не як папу, а як приватну особу, Боніфация Гаєтані [3].

Найбільша кількість випадків третейського розгляду доводиться на період XIII—XVI ст. У XVI ст., на початку релігійної боротьби, число випадків третейського розгляду помітно зменшується; у XVII ст., під час самого розпалу цієї боротьби, вони абсолютно виходять з вживання. Ще менш сприятливо було для третейського міжнародного суду XVIII ст., століття крайнього розвитку королівського абсолютизму. Весь цей період третейський суд створюється *ad hoc*, тобто тільки для «точно зазначеного спору, або точно визначеної низки спорів, що виникають між сторонами» [4, с. 2]. Угода про третейський розгляд укралася, зазвичай, у письмовій формі, а саме у формі договору, протоколу, декларації, ноти і тому подібне, але іноді і в усній формі (наприклад, Альфонс XII при прийнятті на себе обов'язків третейського судді, доручених йому на підставі компромісу 25 грудня 1880 р. між Коста-Рікою і Колумбією).

У XIX ст. система міжнародних третейських судів отримує певну стабільність принципів устрою та визначеність процедури, що склалися завдяки звичаєвому праву, але стали незмінними та сумлінно повторювалися у міждержавних договорах XIX ст. З 1794 по 1899 рр. державами було здійснено 145 звернень до міжнародної третейської юрисдикції.

Система постійних третейських судів є специфічною формою міжнародного процесу XIX ст., вона склалася під впливом історичних умов виникнення американських держав. Розвинулася серед цих держав в кінці XIX ст. і отримала свій найповніший прояв на Гаазькій конференції, яка проводилася за ініціативою російського імператора Миколи II з 18 травня по 29 липня 1899 р. за участю 26 держав [4, с. 6].

Система тимчасових третейських судів є лише первісною формою міжнародного процесу, при постійній системі окремі третейські суди припиняють бути виключенням із загального правила, вони стають нормальним способом вирішення міжнародних спорів і являють собою низку регулярно діючих установ.

Обидві системи діяли у XIX ст. паралельно; але тенденція переходу від тимчасової системи до постійної намітилась наприкінці XIX ст. в результаті укладення Гаазької конвенції про мирні засоби вирішення міжнародних зіткнень 1899 р. Конвенція містила положення про створення міжнародного Постійного суду, який можна вважати прототипом сучасних міжнародних судових установ. Велика була роль Росії не тільки у висуненні ідеї скликання конференції, але і в її проведенні і досягнутих результатах. Її головою був обраний перший представник Росії, російський посол в Лондоні Р. Р. Стааль. По його пропозиції конференція поділилася на три комісії. Третя комісія розглядала можливість створення Постійного міжнародного суду відповідно до запропонованих проектів.

Російський проект конвенції містив такі положення щодо постійної третейської юрисдикції: «у питаннях права, головним чином, у питаннях щодо тлумачення і застосування договорів, третейський суд визнається державами, що підписали Конвенцію як найбільш дійсний і водночас найбільш справедливий засіб вирішення спорів мирним шляхом. Держави зобов'язуються прибігати до третейського суду у зазначених випадках, якщо вони не стосуються ані життєвих інтересів, ані гідності сторін спору. Кожна держава вирішує сама, які випадки повинні вирішуватись у третейському суді, за виключенням випадків, перерахованих у наступній статті, в яких сторони Конвенції визнають третейський суд обов'язковим для себе. Третейський суд визнається обов'язковим у таких випадках, але якщо спір не стосуються ані життєвих інтересів, ані національної гідності сторін спору: I. У випадках незгоди відносно грошових збитків, що понесені державою або її підданими унаслідок недозволених дій або бездіяльності іншої держави, або її підданих. II. У випадках суперечності відносно тлумачення і застосування таких договорів: 1) договорів поштових і телеграфних, залізничних, про підводні кораблі, регламентів стосовно засобів попередження зіткнень суден у відкритому морі, конвенцій відносно судноплавства по міжнародних річках та по міжнародних каналах; 2) конвенцій відносно літературної та художньої власності і промислової власності; конвенцій монетних і метричних, конвенцій санітарних, ветеринарних і про філоксеру; 3) конвенцій про спадщину, про видачу та про взаємну судову допомогу; 4) конвенцій про розмежування, оскільки вони торкаються суто технічних, а не політичних питань. Перелічені випадки можуть бути доповнені наступними угодами між державами, що підписали Конвенцію» [5, с. 255]. На конференції також були представлені англійський та американський проекти угоди про створення Постійного суду. На жаль, російський проект не отримав одноголосного схвалення. Найбільш категоричну відмову від створення Постійного суду з обов'язковою юрисдикцією заявила Німеччина і навіть за умови згоди більшості держав — учасниць конференції проект створення Постійного міжнародного третейського суду з обов'язковою юрисдикцією для держав, що підпи-

сали договір, був відхилений. Натомість, на основі англійського проекту, була створена Постійна палата третейського суду у м. Гаазі, звернення до якої було «бажаним» для держав — сторін Договору.

На другій Гаазькій мирній конференції, яка відбулася у 1907 р. (брали участь 43 держави), серед інших договорів була прийнята Гаазька конвенція про мирне вирішення міжнародних спорів від 18 жовтня 1907 р., яка передбачала створення міжнародних слідчих комісій та ще раз підкреслила бажаність звернення держав до міжнародного третейського суду у випадках, коли спір неможливо владнати дипломатичним шляхом.

Цей етап розвитку міжнародного судового процесу досліджений нами в рамках даної роботи більш ретельно, ніж інші, тому, що, на нашу думку, саме прийняття Гаазьких конвенцій є точкою відліку новітньої історії міжнародного судового процесу, в якому згодом затвердився принцип загальнообов'язкової юрисдикції міжнародних судових установ.

Перший постійно діючий міжнародний судовий орган, обов'язкову юрисдикцію якого визнали 45 держав світу, з'явився лише після Першої світової війни (на основі Статуту Ліги Націй) і отримав назву — Постійна палата міжнародного правосуддя. Ця установа діяла з 1922 по 1946 рр.

Наступним кроком, як відомо, було утворення ООН у 1945 р., і, відповідно, Міжнародного суду ООН у 1946 р.

Міжнародні трибунали, що були утворені після Другої світової війни не мали постійної основи — це Нюрнберзький військовий трибунал (1945—1946) і Токійський військовий трибунал (1946—1948) [6, с. 5].

Такими є історичні факти, на основі яких російський вчений С. Л. Лазарев спробував скласти періодизацію історії міжнародного арбітражу. Він вважає, що можна виділити чотири етапи історичного розвитку міжнародного арбітражу:

«Перший бере свій початок в глибокій старовині і охоплює період з 4-го тисячоліття до н.е. і по кінець 1-го тисячоліття н.е. У цю епоху арбітражну процедуру для вирішення міждержавних суперечок використовували держави Стародавнього Сходу, Стародавньої Греції і Стародавнього Риму. Третейський розгляд в цей період ще не перетворився на інститут міжнародного права, хоча досить широко застосовувався, особливо у Стародавній Греції.

Другий етап розвитку — арбітражне вирішення спорів у середні віки і в період абсолютизму — охоплює XI—XVIII ст. На початковій стадії цього періоду, під час феодалної роздробленості, активне використання міжнародного арбітражу приводить до того, що він складається в окремий інститут міжнародного права. Під час абсолютизму арбітраж як мирний засіб вирішення міждержавних спорів рідко застосовувався державами на практиці. Причина тому — необмежена влада абсолютної монархії.

Третій етап бере свій початок у період становлення і розвитку буржуазних держав — з кінця XVIII ст., а точніше з Договору Джея

1794 р., між США і Великобританією, й продовжився до кінця XIX ст. Віхою цього періоду є англо-американський третейський суд у так званій Алабамській справі 1872 р., яка мала величезний вплив на подальший розвиток арбітражної теорії і практики. В цей період арбітраж стає характерною рисою мирного вирішення міждержавних спорів.

Четвертий етап розвитку почався з Гаазьких мирних конференцій 1899 і 1907 рр., на яких були прийняті Конвенції про мирне вирішення міжнародних зіткнень, і створення на основі Конвенції 1899 р. Постійної палати третейського суду. Цей етап триває до теперішнього часу. Тут варто виділити декілька проміжних етапів. Перший — з 1899 р. і до моменту утворення в рамках Ліги Націй у 1922 р. Постійної палати міжнародного правосуддя. В цей період Постійна палата третейського суду була основним інструментом арбітражного вирішення спорів, крім діяльності арбітражних судів *ad hoc*. Другий проміжний етап продовжився до моменту створення у 1945 р. ООН і Міжнародного Суду як головного судового органу Об'єднаних Націй. Зараз йде третій проміжний етап, нижня межа якого датується 1945 р.» [7, с. 6].

Сучасну систему міжнародних судових органів можна представити як сукупність міжнародних судових установ універсального і регіонального рівня з загальною або спеціальною юрисдикцією, що діють на постійній або регулярній основі. Серед них найвідоміші: Міжнародний суд ООН, Постійна палата третейського суду, Європейський суд з прав людини, Суд Європейського Союзу, Суд з примирення та арбітражу Організації з безпеки та співробітництва в Європі, Міжнародний трибунал з морського права, Економічний суд Співдружності незалежних держав, Міжнародний морський і річковий суд при міжнародній асоціації судновласників Чорноморського басейну, Міжнародний кримінальний суд, Міжнародні трибунали по колишній Югославії і Руанді та деякі інші.

Інститут міжнародного третейського розгляду заклав основи сучасного міжнародного судового процесу, і сьогодні інститут міжнародного судового процесу є найбільш розвиненим в галузі міжнародного процесуального права. Завдяки системі міжнародного судочинства міжнародний правопорядок набуває більшої стабільності, реалізується принцип верховенства права у міжнародних відносинах. Однак, якщо додержуватись широкого розуміння міжнародного процесуального права, то необхідно зауважити, що паралельно із міжнародним судовим процесом розвиваються і інші його інститути (процедурні аспекти діяльності міжнародних організацій, міжнародна правотворчість, міжнародний моніторинг зобов'язань держав, імплементація міжнародних договорів і т.д.).

Незважаючи на те, що вже наприкінці XIX сторіччя з'явилися наукові праці про доцільність виділення міжнародного процесуального права в окрему галузь, міжнародне публічне право більше сторіччя розвивалось як матеріальне право, основне призначення якого було закріплення взаємних зобов'язань держав на договірній основі.

У 1997 році в своїй монографії «Норми міжнародного права» профе-

сор І. І. Лукашук писав: «У міжнародному праві процесуальні норми поки не виділені в особливу галузь. Вони переплітаються з матеріальними нормами як в загальній системі права, так і в конкретних міжнародно-правових актах. Є підстави вважати, що поступово в міжнародному праві утворюється галузь процесуального права» [8, с. 186—187].

Через 13 років можна підтвердити справедливність даного твердження. А це означає, що формування нової галузі права — процес довгий, еволюційний.

Насамкінець спробуємо визначити основні етапи розвитку міжнародного процесуального права.

Певне ускладнення у дослідженні становлення та розвитку міжнародного процесуального права викликає невизначеність у міжнародно-правовій доктрині щодо поняття цієї галузі права та її структури.

Важливо враховувати, що в основі визначення даного поняття має бути розподіл міжнародного процесуального права на приватне і публічне. Предметом нашого дослідження є міжнародне публічне процесуальне право. Система міжнародного приватного процесуального права вже значною мірою склалася. Її найбільш розвиненим інститутом є міжнародний цивільний процес. Існує значна кількість зарубіжних та вітчизняних наукових робіт у галузі міжнародного цивільного процесу [9].

Історію розвитку міжнародного публічного процесуального права можна умовно розділити на чотири основні періоди:

1. Епоха зародження міжнародного публічного процесуального права (від IV ст. до н.е. до XIII ст. н.е.).

2. Від XIII ст. до 1899 р., у якому була створена Постійна палата третейського суду.

3. Від 1899 р. до утворення Ліги Націй та Постійної палати міжнародного правосуддя (1922 р.)

4. Новітня історія формування міжнародного процесуального права включає два етапи:

- від утворення Ліги Націй та Постійної палати міжнародного правосуддя (1922 р.) до утворення ООН та Міжнародного суду ООН (1945 р.)

- від утворення ООН до наших днів. У цей період створення міжнародних міждержавних організацій універсального та регіонального рівня на основі єдиних для всього світового співтовариства принципів міжнародного публічного права дозволили сформуватись таким інститутам міжнародного публічного процесуального права, як: міжнародна правотворчість, міжнародний моніторинговий процес, процесуальні аспекти діяльності міжнародних організацій (порядок прийняття та виключення із складу організацій, правила процедури статутних органів міжнародних організацій та ін). Для цього періоду характерною рисою є відокремлення системи норм Міжнародного публічного процесуального права в окрему галузь права.

Насамкінець необхідно зазначити, що періодизація історії становлення та розвитку міжнародного права відрізняється від періодизації історії становлення та розвитку міжнародного процесуального права. Міжнародне публічне процесуальне право, як галузь права, формується із значним запізненням по відношенню до галузі міжнародного публічного права. Тому й основні віхи його формування не збігаються із віхами формування міжнародного публічного права. Однак необхідно зауважити, що значний спільний поштовх розвитку для цих галузей права було надано після закінчення Першої та Другої світових війн.

Л і т е р а т у р а

1. Дмитрієв А. І. Історія міжнародного права / А. І. Дмитрієв, Ю. А. Дмитрієва, О. В. Задорожній. — К.: Вид. дім «Промені», 2008. — 384 с.
2. Международное право: учеб. для вузов / отв. ред.: Г. В. Игнатенко, О. И. Тиунов. — М.: Изд. группа НОРМА — ИНФА—М, 1999. — 584 с.
3. Немировский М. Третейский международный суд / М. Немировский // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона: в 86 т. с иллюстрациями и дополнительными материалами. — СПб., 1890—1907 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.vehi.net/brokgauz/index.html>.
4. Голубев Н. Н. Международные третейские суды XIX века: очерки теории и практики / Н. Н. Голубев. — М.: Университет. тип., 1903. — 312 с.
5. Международное право в систематическом изложении. — Пер. 6-го нем. изд. / под ред. и с доп. В. Э. Грабаря. — Юрьев (Дерпт): Тип. К. Маттисена, 1917. — 657 с.
6. Міжнародне судочинство / кол. авт.; за ред. Ю. С. Шемшученка. — К.: Юрид. думка, 2009. — 260 с.
7. Лазарев С. Л. Арбитражное разрешение межгосударственных споров: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 / С. Л. Лазарев. — М., 1990. — 257 с.
8. Лукашук И. И. Нормы международного права в международной нормативной системе / И. И. Лукашук. — М.: Спарк, 1997. — 371 с.
9. Лунц Л. А. Курс международного частного права: Международный гражданский процесс / Л. А. Лунц, Н. И. Малышева. — М.: Юрид. лит., 1976; Штефан М. Й. Цивільний процес / М. Й. Штефан. — К.: Ін Юре, 1997; Шак Х. Международное гражданское процессуальное право / Х. Шак. — М.: Бек, 2001 — 560 с.

А н о т а ц і я

Анцупова Т. О. Періодизація історії міжнародного процесуального права. — Стаття.

У статті досліджується проблема походження й розвитку міжнародного публічного процесуального права. Здійснено спробу періодизації міжнародного публічного процесуального права та проведено паралель з періодизацією міжнародного публічного матеріального права. Впродовж здійснення дослідження автор додержується широкого розуміння міжнародного процесуального права, окреслює основні його інститути, серед яких окремо виділяє інститут міжнародного судового процесу.

Ключові слова: міжнародне процесуальне право, періодизація, міжнародний судовий процес, міжнародний арбітраж, міжнародні організації, історія міжнародного права.

А н н о т а ц и я

Анцупова Т. А. Периодизация истории международного процессуального права. — Статья.

В статье исследуется проблема происхождения и развития международного публичного процессуального права. Осуществлена попытка периодизации международного публичного процессуального права и проведена параллель с периодизацией международного публичного материального права. На протяжении исследования автор придерживается широкого понимания международного процессуального права, очерчивает основные его институты, среди которых отдельно выделяет институт международного судебного процесса.

Ключевые слова: международное процессуальное право, периодизация, международный судебный процесс, международный арбитраж, международные организации, история международного права.

S u m m a r y

Antsupova T. A. Division into the periods of history of international adjective law. — Article.

The problem of origin and development of international public adjective law is probed in the article. The attempt of division into the periods of international public adjective law is carried out and a parallel is conducted with a division into the periods of international public substantive law. During research an author adheres to the wide understanding of international adjective law, outlines his basic institutes among which separately selects the institute of international trial.

Keywords: international adjective law, division into periods, international trial, international arbitration, international organizations, history of international law.